

Hoofdstuk 1: Inleiding

1.1 Waarom en waarover dit boek

Begin 2020 bracht ik het boek “Wel gebogen, niet gebroken” uit.¹ Samen met een neef (amateurschrijver) en een vriend (onderzoeker) maakte ik dat boek over het oorlogsverleden van mijn vader Henk Bastiaans, zijn broer Gerard en hun verzetsvrienden. Het boek was voor mij de afsluiting van een lange periode van vragen.

Beginpunt was het dagboek van mijn vader. Na de capitulatie van het Nederlandse leger op 10 mei 1940 was hij in het verzet gegaan en werd daarbij in 1942 opgepakt. In zijn dagboek had hij zijn ruim drie jaar durende gevangenschap beschreven: zijn arrestatie eind maart 1942, de verhoren in het Oranjehotel, de ontberingen in Kamp Amersfoort en Kamp Vught, het 2e OD-proces in Haaren en zijn verdere lijdensweg als ‘*Nacht und Nebel*-gevangene’ in diverse concentratiekampen. Jarenlang was dit de enige informatie die ik over mijn vader had. Want zelf vertelde hij nauwelijks over de tijd vóór de kampen.

Waarom hij gearresteerd was wisten wij niet. Ons onderzoek richtte zich dan ook met name op de twee jaar daarvóór, op het ‘waarom’ van zijn arrestatie en gevangenschap. Het lukte ons om deels antwoorden te vinden, om enig inzicht te krijgen in de groep waarin hij en zijn broer Gerard Bastiaans (gefusilleerd op 5 februari 1943) in het verzet actief waren. Het verbergen van wapens en explosieven, het verzamelen en doorgeven van inlichtingen en een poging tot liquidatie van een infiltrant c.q. verrader waren zaken waarop wij stuitten. Duidelijk werd ook, dat er een relatie was met de Ordedienst (OD) en met het begin van het *Englandspiel* - een tragedie waarover anno 2023 nog steeds niet alles is opgehelderd. Door uitvoerig dossieronderzoek, het lezen van boeken en contacten met nog levende familieleden wisten wij een beeld te reconstrueren, al was dat zeker niet compleet. Er bleven vragen, sterker nog: elk antwoord leidde weer tot nieuwe vragen. Het boek was voor mij een afsluiting, maar tegelijkertijd het startpunt van nieuw onderzoek.

1.2 Waarom en waarover dit boek

Alleen al het begrip “de OD” riep bij mij veel vragen op. Wat was dat voor organisatie? Wat was de relatie tussen mijn vader, zijn broer en het groepje om hen heen, met die OD? Hoorden ze erbij, waren ze er lid van, hoe zat dat precies? Henk, Gerard en hun verzetsvrienden staan allen op de lijsten in het boekje “In Memoriam 314 verzetslieden van den OD.” (IM 314 OD).² Deels op de lijsten I en J (de 100 van het 2e OD-proces) en deels op lijst K (35 mensen uit diezelfde verzetsperiode, in andere processen veroordeeld of zonder proces afgevoerd).

¹ Bastiaans, Henk; De Mari, Carel; van Bommel, Theo en Hoogeveen-Bastiaans, Betty, *Wel gebogen, niet gebroken. Een oorlogsverhaal* (Smilde, 2020)

² Algemeen Hoofdkwartier Ordedienst in afwikkeling, *In memoriam 314 verzetslieden van den OD* (2^e druk, Leiden 1950)

Wat was hun relatie met die andere verzetsmensen, die in het 2e OD-proces in Haaren terechtstonden,³ of die op dezelfde OD-lijst stonden waar mijn oom Gerard op stond?⁴ Als toelichting bij die lijst van 35 las ik in het boekje I.M. 314 OD: “Behalve deze 100 namen worden in de processtukken ook vele andere personen genoemd; voor zover zij gearresteerd werden en omtrent hen iets bekend is, zijn zij opgenomen op lijst K”. Waarom waren zij opgepakt en in dat proces of op die lijst terechtgekomen?

Verder lezend over de OD liep ik ook aan tegen discussies over de doelstellingen van de OD en de vraag of de OD wel of niet een echte verzetsorganisatie was. Mijn belangstelling ging en gaat echter meer uit naar de mensen binnen die groepen, dan naar de meer theoretische vragen en discussies over de OD.

In mijn onderzoek kreeg ik steeds meer zicht op de Ordedienst in de eerste jaren van de bezetting. Hoe de OD ontstaan was, met name vanuit de militaire achtergrond, geleid door hogere officieren; de rol die lagere officieren, cadetten en adelborsten daarbij hadden, en ook de vele burgers (niet-militairen) die bij de OD betrokken raakten. Hoe de organisatie zich ontwikkelde in die beginperiode, met welke andere organisaties er contact was en hoe fusies tot stand kwamen. Hoe daarbij ook de oorspronkelijke doelstelling van de OD, gericht op actie en ordehandhaving na de bevrijding, zich ontwikkelde. Dat ook meer actieve en directe verzetsacties werden uitgevoerd, vooral in de ‘lagere regionen’. Acties op het terrein van spionage, wapens, hulp bij onderduiken⁵ en vluchten naar Engeland, knokploegjes en liquidaties. Duidelijk werd hoe cruciaal voor de OD – net als voor andere verzetsorganisaties – het realiseren en onderhouden van een goede verbinding met Engeland en de Nederlandse regering in Londen was en wat in dat kader gebeurde. Ik liep aan tegen het gebrek aan ervaring in verzet, de naïviteit en goedgelovigheid van veel mensen in dat vroege verzet, de gebrekkige geheimhouding. Tegen het onderschatten van de deskundigheid, ervaring, kracht en onverbidelijkheid binnen organisaties van de bezetter zoals de *Sicherheitsdienst* (SD). Hun handigheid bij het inzetten van V-mannen (vertrouwensmannen) die infiltreerden binnen de verzetsgroepen en hun slimheid bij ondervragingen, waarbij ze vaak heel gemakkelijk de een tegen de ander uitspeelden en gebruik maakten van loslippigheid of met geweld afgedwongen bekentenissen.

Ik kwam diverse infiltranten en verraders tegen, die samen met de mannen van de SD en de *Abwehr* de ‘tegenspelers’ waren van de verzetsmensen. Hun acties leidden tot vele arrestaties binnen de verzetsgroepen, tot processen en tot gevangenisstraffen, *Abtrennung* als *Nacht und Nebel*-gevangenen, overlijdens en executies. Maar ook zag ik het enthousiasme, de wilskracht en het doorzettingsvermogen van vele mannen en - doorgaans onderschatte en onderbelichte - vrouwen binnen en rond die OD. Jonge mannen en vrouwen, die nog een heel leven voor zich hadden en hun leven op het spel zetten voor de bevrijdingsdroom. Mannen en vrouwen met een gezin, die bewust risico’s liepen, maar voelden dat zij niet anders konden in deze situatie van bezetting en geweld. Ook oudere mensen, die zich inzetten, vochten en ook onvoorstelbaar leden voor de vrije toekomst van hun kinderen en kleinkinderen. Allemaal mensen die samen het verzet in en rond de OD vorm gaven in die eerste 2 jaar van de bezetting. Velen van hen maakten zelf de

³ IM 314 OD, Lijst I en J

⁴ IM 314 OD, Lijst K

⁵ Het ging daarbij met name over onderduik en vlucht van verzetsmensen en gedropte agenten, in beperkte mate van Joden. Onderduiken van mannen die de arbeidsplicht weigerden speelde in die periode nog nauwelijks.

bevrijding niet meer mee: zij lieten het leven door de kogel of in tuchthuizen en concentratiekampen.

Tijdens mijn onderzoek zag ik, dat de lijsten in het boekje IM 314 OD fouten en onvolkomenheden bevatten. Dat in ieder geval een aantal mensen ontbreekt, die er wel op zouden moeten staan. Tegelijkertijd staan er ook verzetsmensen op, die veel eerder al gearresteerd waren, in de periode van arrestaties voor de 1e OD-processen. Zij staan nu op de lijst van verzetsmensen die in verband zijn gebracht c.q. genoemd zijn met de slachtoffers van het 2e OD-proces (lijst K), doordat zij gerelateerd zijn aan anderen op die lijst. Het boekje en de lijsten daarin zijn dus zeker vatbaar voor discussie. Dit neemt niet weg dat zij voor mij de ingang voor mijn onderzoeksgroep vormden en gebleven zijn. Op verschillende plaatsen in het boek en bij diverse mensen heb ik opmerkingen gemaakt over het feit dat zij al dan niet op die lijsten zijn opgenomen.

Over een aantal van de mensen in deze groep is al veel geschreven. Dat geldt voor de top van het Algemeen Hoofdkwartier (AHK) van de OD in Den Haag zoals de jonkheren Willem Roëll en Joan Schimmelpenninck en voor Gerard Dogger.⁶ Ook over Pim Boellaard, de gewestelijk commandant van Utrecht die ook in de kampen en na de oorlog een belangrijke rol vervulde, is veel gepubliceerd.⁷ Idem over interessante thema's en gebeurtenissen zoals de acties rond Contact Holland waarover zelfs een musical is gemaakt - Soldaat van Oranje - en het *Englandspiel* met de agenten die daarbij betrokken waren, zoals Huub Lauwers en Thijs Taconis.⁸

Het verzetsverleden van de meeste anderen van de in totaal 135 verzetsmensen die deel uitmaakten van mijn onderzoek en over de relaties tussen hen, is veel minder of nauwelijks beschreven. Velen van hen zijn vrijwel of geheel onbekend. Informatie over hen en hun verzetsactiviteiten is slechts binnen een zeer beperkte kring verspreid en bekend. Websites zoals oorlogsbronnen.nl en wiardibeckman.com geven summier gegevens over personen, hun gevangenschap en overlijden en soms een foto. Echt inzicht wie deze mensen waren en wat hun plaats was binnen of in relatie met de OD, levert dat echter niet op.

Dit boek is bedoeld om deze gehele groep van 135 verzetsmensen in en rond het 2e OD-proces in Haaren in samenhang in beeld te brengen en tevens elk van hen een eigen gezicht te geven. Door de groep waarin zij zich bij hun verzetsactiviteiten bewogen in beeld te brengen, hun rol daarin voor zover die te achterhalen is, de relaties tussen de verschillende groepen en groepjes en door een persoonlijke pagina voor ieder van hen. Hierdoor krijgen zij allen de aandacht die zij verdienen. Bekende en onbekende mannen en (in de verzetsliteratuur zeker tot voor kort nauwelijks genoemde en zeer onderbelichte!) vrouwen; militairen en burgers; kaderleden van de OD en mensen 'in de praktijk'. Zij hebben evenzeer hun leven op het spel gezet door hun verzetsactiviteiten en hulp binnen en rond de OD.

Tijdens mijn onderzoek en gaandeweg het schrijven werd het mij duidelijk hoe uiteenlopend niet alleen de verzetsactiviteiten van al deze mannen en vrouwen waren, maar ook hun trajecten daarna. Ik ontkwam er niet aan mij ook daarin meer te verdiepen. Het resultaat is een uitgebreid hoofdstuk waarin een beeld wordt gegeven van de gevolgen van hun verzetsperiode voor deze hele groep. Wat er met hen gebeurde, waar zij terechtwamen in hun gevangenschap, hun

⁶ Dogger, Gerard, *De vierkante maan. Een persoonlijk oorlogsrelaas* (Amsterdam-Brussel 1979)

⁷ Withuis, Jolande, *Weest manlijk, zijt sterk. Pim Boellaard 1903-2001, Het leven van een verzetsheld* (Amsterdam 2018)

⁸ Rep, Jelte, *Englandspiel. Spionagetragedie in bezet Nederland 1942-1944* (Bussum 1977) en andere literatuur

ervaringen daar, de bevrijding en – waar het de overlevenden betreft - hun terugkeer naar en terugkomst in Nederland.

1.3 De opbouw van dit boek

Hoofdstuk 2 vertelt in het kort over het ontstaan en de startfase van de OD in de periode vanaf de capitulatie in mei 1940 tot najaar 1941. Verder is er aandacht voor een aantal andere relevante verzetsorganisaties en pioniers in het verzet, ‘fusies’ tussen de OD en enkele van deze organisaties, de eerste grote arrestatiegolven en de processen die daaruit volgen. Dit betreft o.a. de 1e OD-processen in Amersfoort en Maastricht en het proces van de Stijkelgroep. De gebeurtenissen en ontwikkelingen in de 2e fase van de OD zijn niet te begrijpen zonder de basis te kennen die in de eerste fase - tot najaar 1941 - is gelegd. Een aantal verzetsmensen en ontwikkelingen uit deze eerste fase speelt een belangrijke rol voor het ontstaan en functioneren van de OD- en verzetsgroepen en hun activiteiten, die in het volgende hoofdstuk worden beschreven.

Hoofdstuk 3 beschrijft de groepen, de onderlinge relaties en de activiteiten van de feitelijke doelgroep van dit boek. Het betreft de mensen die terecht staan in het 2^e OD-proces - lijst I en J van IM 314 OD - en de mensen opgenomen op lijst K: genoemd in de processtukken van het 2^e OD-proces en na arrestatie op grond van hun verzetsactiviteiten eveneens omgekomen, veroordeeld of zonder proces *abgetrennt*. In dit hoofdstuk wordt gebruik gemaakt van schematische netwerkoverzichten om de onderlinge relaties tussen de mensen en groepen weer te geven. In die overzichten en in de beschrijvingen komen ook lijnen naar voren naar de 1^e OD-periode en naar relevante mensen die in het geheel niet zijn opgenomen in het boekje IM 314 OD. Veel van de activiteiten en gebeurtenissen in dit hoofdstuk spelen zich af in de periode van 1941 tot medio 1942, soms zijn het gebeurtenissen die al in de periode daarvoor plaatsvonden.

Hoofdstuk 4 gaat over de trajecten van de beschreven verzetsmensen na hun arrestatie. Voor de mensen van het 2^e OD-proces betekent dat eerst *Schutzhaft* - een soort preventieve hechtenis: een inbewaringstelling zonder dat er al sprake is geweest van een proces. Het proces zelf in gijzelings- en interneringskamp Haaren wordt beschreven, uitmondend in ofwel een doodvonnis en executie ofwel - in verreweg de meeste gevallen – leidend tot *Abtrennung* als *Nacht und Nebel*-gevangene. Uitgebreid wordt ingegaan op de trajecten en de gevangenschap in de twee jaren na het proces. Ook de bevrijding en de terugkeer van de overlevenden naar Nederland krijgt aandacht. De slachtoffers worden gevolgd met behulp van hun persoonlijke aantekeningen en verhalen, aangevuld met informatie uit andere bronnen over de gebeurtenissen, de gevangenschappen en de kampen. In dit hoofdstuk worden uiteraard ook de trajecten, executies en periode van gevangenschap beschreven van de al genoemde mensen van lijst K van IM 314 OD.

Hoofdstuk 5 vertelt over de periode na terugkeer in Nederland. Wat zijn de ervaringen van de overlevenden, hoe worden zij opgevangen, welke gevolgen hebben de gebeurtenissen tijdens de bezetting en de ontberingen in de gevangenschap voor hen? Hoe helpen zij elkaar en hoe verwerken zij hun herinneringen, welke hulp krijgen zij daarbij van hun omgeving, van organisaties en van de overheid?

Hoofdstuk 6 bevat 139 portretten. Portretten van de 100 mannen die terecht staan in het 2^e OD-proces en van de 35 mannen en vrouwen van lijst K van IM 314 OD. Tevens zijn portretten

opgenomen van Gerard Dogger en Chris Navis – twee mannen die een belangrijke rol spelen in de gebeurtenissen rond de groep van het 2^e OD-proces, maar die aan arrestatie weten te ontkomen. Dit hoofdstuk bevat ook twee portretten van een in de hoofdstukken 3 en 4 genoemde man en vrouw, die niet op de lijsten van IM 314 OD staan, maar die wel direct betrokken zijn bij de gebeurtenissen en mensen van het 2^e OD-proces en een vergelijkbaar traject volgen. Zoals zij waren er nog meer; zij staan symbool voor die niet op de lijsten van de OD vermelde personen.

Hoofdstuk 7 gaat in op de activiteiten van en het proces tegen de leden van die Inlichtingendienst (ID) van Van Hattem, het zgn. ID-proces. Dat proces wordt gehouden in mei 1943, kort na het 2^e OD-proces. Hoewel er een nauwe relatie is tussen deze verzetsmensen en de OD en zij net zoveel aandacht verdienen, is ervoor gekozen hen in dit boek niet uitgebreider op te nemen. Een noodzakelijke beperking, gelet op de mogelijkheden en tijd. De meeste mensen uit de hier beschreven ID-groep staan vermeld op de lijsten L, M en N van IM 314 OD. In dit hoofdstuk is ook een portret opgenomen van Han van Hattem, naar wie de groep genoemd is.

Hoofdstuk 8 geeft een beeld van de belangrijkste ontwikkelingen binnen de OD en het verzet in Nederland in het algemeen vanaf najaar 1942 tot aan de bevrijding - de periode na de arrestatie van de slachtoffers van het 2^e OD-proces. Waar relevant wordt soms kort teruggegrepen op gebeurtenissen en groepen die eerder al zijn beschreven.

Hoofdstuk 9 beschrijft de meeste relevante medewerkers of helpers van de bezetter bij de vervolging, arrestaties en veroordeling van de verzetsmensen uit de 'groep van 135'. Zij hebben daarin een rol door hun functie, door actief als infiltrant te opereren in OD-kringen of door verraad.

Hoofdstuk 10 bevat een terugblik op de beschrijving van de '2^e OD-groep' en de mensen daar omheen. Wat voor beeld komt daaruit naar voren van bijvoorbeeld de samenstelling, de diversiteit, de activiteiten en de werkwijze van en rond de OD in de beschreven periode? Hoe verhoudt zich dat met een aantal in de literatuur vaak genoemde discussiepunten over de OD? Dit voor zover het betreft de OD in de periode waarop dit hoofdstuk betrekking heeft, in de regio's waarin deze groepen en mensen actief waren. Wellicht kan dit een bijdrage vormen voor de beeldvorming rond de OD in Nederland in de 2e wereldoorlog.

Op één discussiepunt rond de OD wordt in dit boek in het geheel niet ingegaan. Dat betreft het discussiepunt en de standpunten binnen, van en over de OD ten aanzien van het 'militaire gezag' en het 'politieke gezag'. In de naoorlogse discussie en beeldvorming over de OD is dit een belangrijk punt, maar dit thema valt buiten de doelstelling en de reikwijdte van dit boek.

Tot slot wordt in dit hoofdstuk een aantal nieuwe vragen geformuleerd, die naar voren zijn gekomen bij het onderzoek voor en het schrijven van dit boek. Het gaat hierbij met name om vragen over de verschillen in de behandeling en de trajecten van de beschreven verzetsmensen. Een uitdaging voor verder onderzoek op die punten?

Uiteraard ontbreekt een dankwoord niet aan alle mensen die hebben geholpen om dit boek te realiseren.

1.4 De bijlagen in dit boek

Achterin dit boek is een aantal bijlagen opgenomen. Het betreft lijsten en overzichten van de – in het kader van dit boek – belangrijkste processen en van de verzetsmensen die in dit boek worden beschreven, het Natzweilerlied dat in hoofdstuk 4 wordt genoemd en een overzicht van de meest relevante herdenkingscentra en -organisaties. Achterin staan tevens overzichten van de gebruikte bronnen van onderzoek en literatuur, van de gebruikte afkortingen en van mensen die door hun informatie of hulp een waardevolle bijdrage hebben geleverd aan de totstandkoming van dit boek. Het boek wordt afgesloten met een register van personen.